

ב. ר' יוסי בר' חנינא אומר: תפלות – אבות תקנום. וכן שנינו בברייתא: אברהם תקן תפלת שחרית (וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם את פני ה'). יצחק – תפלת מנחה (ויצא יצחק לשוב בשדה לפנות ערב). יעקב – תפלת ערבית (ויפגע במקום וילן שם כי בא השמש).
 ורבי יהושע בן לוי אומר: תפלות כנגד תמידים תקנום – תמיד של שחר (שחרית) ושל בין הערבים (מנחה), והקטרת האימורים שלא נתעכלו בערב קרבים והולכים כל הלילה (ערבית). וכן שנינו בברייתא. ואמרו שגם לדעת ר' יוסי ברבי חנינא שהאבות תקנום, חכמים הסמיכום כנגד הקרבנות (לעשותן חובה עלינו. ריטב"א ועוד), הלכך זמנן קבוע כזמן הקרבנות.
 תפלת מוסף – לכל הדעות תקנוה כנגד הקרבנות.

ג. מנחה גדולה – משש שעות ומחצה של היום עד סוף היום (שאו הוא זמן הכשר להקרבת התמיד של בין הערבים). מנחה קטנה – מתשע שעות ומחצה ולמעלה (שבתשע שעות ומחצה קרב התמיד ביום רגיל).

דפים כו – כז

מז. א. מתי זמן תפלת שחרית?

ב. מתי זמן תפלת מנחה?

ג. תפלת הערב – רשות או חובה, ומתי זמנה?

ד. מה דינו של המתפלל תפלת שבת בערב שבת, או של מוצאי שבת בשבת?

א. תפלת שחרית מצותה בהנף החמה (ייראוך עם שמש. ע' לעיל ט: רמב"ם תפלה ג, א) וזמנה עד חצות היום. רבי יהודה אומר: עד ארבע שעות ועד בכלל. (מחלוקתם ב'בוקר' שאמרה תורה בהקרבת התמיד, האם זמנו עד חצות או עד ארבע שעות). אמר רב כהנא: הלכה כרבי יהודה הואיל ותנן בבחירתא (– מסכת עדיות) כמוותו. [והמתפלל אחר ד' שעות לר' יהודה, עליו הכתוב אומר: נוגי ממועד אספתי ממך היו. כלומר, שבר וצער באו על שאחרו מועדי התפלות שבירושלים. להלן כה.].

א. אם לא התפלל עד ארבע שעות – מתפלל עד חצות (ר"ף, רא"ש, תוס' וש"פ). ודעת הרמב"ם (וכ"כ המאירי, ריא"ז, טור) שאפילו בטלה בזמנה ולא התפלל – מתפלל עד חצות. ולדעת גאון אין מתפלל אלא תוך ארבע שעות.

ובשאגת אריה (טו) הסיק להלכה שאם לא התפלל עד ארבע שעות, שוב אין צריך להתפלל שחרית. ובאבי עזרי (קמא, תפלה ג, ז) תמה על כך מדברי הרמב"ם שנראה שחויב תפלה קיים גם לאחר שעבר זמנה, וחייב להתפלל עד חצות.

ב. התפלל בשעת הדחק משעלה עמוד השחר – יצא (פוסקים וע"ע להלן כט בדין המשכים לצאת לדרך). יש מי שכתב שתפילה בצבור קודם הנף החמה עדיפה על תפילה ביחיד לאחר הנף (עפ"י שו"ת פרי יצחק ח"א ב). ויש חולקים (ע' שו"ת אגרות משה או"ח ח"ד ו).

ב. זמן תפלת המנחה משש שעות ומחצה (שאו ניכרת הערבת החמה, ומאז כשר להקריב תמיד של בין הערבים, והיו מקריבים אותו באותה שעה בערב פסח שחל להיות בערב שבת, כדתנן רפ"ה דפסחים) עד הערב (שעד אז התמיד קרב והולך). רבי יהודה אומר: עד פלג המנחה. כלומר במחצית הזמן של 'מנחה קטנה' – אחד עשר שעות של היום חסר רביעי. (לדבריו, קרבן התמיד קרב והולך עד פלג המנחה. ופרשו התוס' שהתמיד היה קרב בתשע ומחצה ואחר כך היתה הקטרת הקטורת ותפילה זו כנגד הקטורת תקנוה).

מסופר בגמרא על רב וחכמים נוספים, שהיו מקדימים להתפלל ערבית של שבת מפלג המנחה וכשיטת רבי יהודה, והיו שלא נהגו כן. והסיקו, כיון שלא נקבעה הלכה – העושה כדברי זה עושה והעושה כדברי זה עושה.

נחלקו החכמים (להלן כט: וע' גם בשבת קיח:): האם מצוה להתפלל עם מדדומי חמה (ייראוך עם שמש ולפני ירח דור דורים), או להפך, אין לעשות כן שמא תיטרף השעה ויפסיד תפלה בזמנה.

א. בהגהות מיימוניות (תפלה ג, ד) הביא בשם ר"ח שמצוה להתפלל קרוב לדמדומי חמה, שאעפ"י שלדעת בני מערבא מגונה הדבר, זהו במאחר ביותר, אבל קודם ביאת שמש כמעט שפיר דמי.

ב. לדברי רבנו תם (ע' בתוס' ורא"ש ריש מסכתין), יכול אדם להתפלל מנחה אחר פלג המנחה ובו ביום להתפלל ערבית לפני השקיעה, שהקלו בתפילה דרבנן אף במקום 'תרת' דסתר'. ופרשו אחרונים שמשום טרחא דצבורא הקילו חכמים (עפ"י פני יהושע ב.).

ויש חולקים וסוברים שאין לעשות 'תרת' דסתר' אפילו ביום אחר, להתפלל לפעמים מנחה אחר פלג המנחה ולפעמים להתפלל ערבית קודם הלילה, אלא צריך לקבוע המנהג (ערשב"א ורא"ש בשם גאון, ועוד).

ויש מתירים ביום אחר ואוסרים באותו היום (עפ"י רא"ה ומאירי ומרדכי כאן). וע' בבאור השיטות בקהלות יעקב א.

וכתב המשנה-ברורה להקל בציבור בשעת הדחק כשהתפללו מנחה לאחר פלג המנחה, אם מתפללים ערבית לא לפני בין השמשות. ונראה שגם אם הקלו לציבור להקדים להתפלל ערבית אפילו במקום 'תרת' דסתר', אין ברור כל כך שהתפלה עמהם עדיפה על תפלה ביחיד לאחר צאת הכוכבים, ורשאי היחיד להמתין עד אחר צאת הכוכבים, ועכ"פ לא יקרא עמהם קריאת שמע וברכותיה (עפ"י אגרות משה או"ח ה"ב ס.).

ג. 'עד הערב' שאמרו חכמים היינו שקיעת החמה. ובדיעבד מתפלל עד רבע שעה לפני צאת הכוכבים, ובלבד שלא נראו שני כוכבים שאז עבר זמן מנחה לגמרי.

ומוטב להתפלל קודם השקיעה ביחידות מלהתפלל לאחר השקיעה בצבור [וטוב שיתנה שאם עתה לילה, תעלה תפלתו לשם ערבית, והתפילה הבא תהא לתשלומי מנחה] (עפ"י משנ"ב רלג סק"ד; רלה סק"ב, ובאה"ל).

ד. זמן פלג המנחה; י"א שהוא הוא שעה ורבע קודם הלילה. ויש אומרים שעה ורבע קודם שקיעת החמה (פוסקים).

ג. שנינו: תפלת הערב אין לה קבע. ופרשו כמאן דאמר תפלת ערבית רשות, כדעת רבי יהושע ולא כרבן גמליאל. אביי אמר: הלכה כדברי האומר חובה, ורבא אמר: הלכה כדברי האומר רשות (וכן דעת רב).

א. כן הלכה, כדברי האומר 'רשות' (רי"ף ורא"ש; רמב"ם תפלה א, ג, ה; או"ח רלה רלז).

ב. גם לדעת האומר 'רשות' היינו שאינה חובה גמורה, אבל מצוה יש בדבר ואין לבטלה בחנם אלא לצורך מצוה עוברת (תוס' ועוד). וכתבו הגאונים שאינה 'חובה' שאם ביטלה נענש, אלא 'מצוה' – שאם קיימה מקבל שכר (מובא בגוני מורח ומערב קמא; ספר המנהיג דיני תפלה פה).

ויש אומרים שהיא רשות ממש ולא 'מצוה' (ע' תר"י בדעת בה"ג; העמק שאלה לך ח בדעת בעל השאלות; שלה"ג).

וגאון כתב שאם כבר התפלל ערבית, עשאו עליו חובה. ועתה נהגו העולם לעשותה חובה (רי"ף שבת י. וערא"ש כאן; רמב"ם תפלה א, ג; שו"ת הרשב"א ח"ד קה, ועוד. ואעפ"כ אין בה חזרת הש"ץ, שאין כח המנהג חזק כדי לעשותה חובה ולהטריח הציבור בחזרת הש"ץ – א"ר רלז סק"ג מהל"ח, והובא במשנ"ב).

זמנה כל הלילה, מתום זמן המנחה (לתנא קמא מתחילת הלילה ולר"י מפלג המנחה, כאמור).

א. זמנה עד עמוד השחר (פוסקים). ובפיה"מ לרמב"ם נראה שאפשר להתפלל בשעת הדחק עד הגף החמה. וצ"ע, הלא הקטרת אמורים אינה כשרה אלא עד עלות השחר. עפ"י באה"ל).

ב. יש אומרים שלכתחילה יש לזוהר שלא לאחרה אחר חצות [גם אם קרא שמע לפני חצות] (מהגריה"ק שליט"א; אור לציון ח"ב טו, ט ועוד).

ג. ציבור שטעו והתפללו ערבית קודם הזמן בסברם שכבר הגיע זמנה – אינם צריכים לשוב ולהתפלל, שלא להטריחם (כן מבואר בסוגיא בתפילת מוצאי שבת. וכן הדין אף בחול – מגן אברהם רסג סקכ"ו). ודוקא אם התפללו לאחר פלג המנחה (שו"ע שם). ויש מי שצדד אף מקודם לכן, כיון שתפילת ערבית רשות (ע"ש ישועות יעקב סק"ה).

ואולם יחיד שטעה והתפלל ערבית קודם הזמן – חוזר ומתפלל (כן דעת רוב הראשונים, וכן נפסק באו"ח רסג, יד. ומ"מ אם טעה ולא התפלל שוב, א"צ להתפלל תפילת תשלומין – תוספת שבת שם סקל"א).

ד. רב היה נוהג להתפלל תפלת שבת בערב שבת [ורב הונא ורבנן לא נהגו כן], והיה בודל מעשיית מלאכה מאותה שעה. וכן אמר שמואל, ועושה קידוש על הכוס באותה שעה. וכן הסיקו להלכה.

א. הט"ז כתב שהמקבל את השבת מוקדם, מצוה למהר לקדש על הכוס. ובבאור-הלכה (רעא, א) כתב שאם יש עדיין זמן מרובה עד הלילה, אעפ"י שיותר לקדש באותה שעה, נראה שאין מצוה להדר בהקדמת הקידוש כל כך, וכמשמעות הנהגת רבי שנכנס למרחץ ושנה פרקו לתלמידים אחר שהתפלל תפילת שבת.

ב. יוצא אדם ידי חובת סעודת שבת מבעוד יום, כאשר קיבל את השבת קודם חשיכה. ויש אומרים (מגן אברהם בשם ספר חסידים) שצריך לאכול כזית בלילה. וכתב בספר ערוך השלחן (רסו, ה) שחומרא בעלמא היא זו ממדת חסידות.

ואולם אם סבר בטעות שהוא לילה והתפלל – הרי זו קבלה בטעות ומותר בעשית מלאכה [ומשמע בגמרא שחוזר ומתפלל (ראשונים)]. והריטב"א כתב שאינו חוזר, ומפרש שמדובר שהתפלל אחר שקיעת החמה ודוקא], מלבד אם הם צבור שטעו – הורה רבי הואיל והתפללו התפללו, שאין מטריחים את הצבור לשוב ולהתפלל.

אעפ"כ, מותרים הם בעשיית מלאכה שהרי קבלו שבת בטעות (רו"ה, רשב"א, ר' משה בר' יוסף נרבוני. מובא בתר"י). ויש אוסרים (ריא"ז. ובידעת התוס' – ע' רש"ל ורש"א). ובמקום הדחק יש להקל אפילו הדליקו נרות, כיון שהיתה קבלתם בטעות.

והיחיד שהדליק נרות או קבל שבת בפרוש, וכגון שאמר 'מזמור שיר ליום השבת', יש מחמירים שאף על פי שעשה בטעות, אין לו לעשות מלאכה. ובמקום הדחק יש להקל. קודם פלג המנחה, אין מועילה הקבלה, וגם ציבור שהתפללו אז צריכים לחזור ולהתפלל (עפ"י פוסקים. וצ"ע במקור הדין).

מתפלל אדם של מוצאי שבת בשבת. וכן נהג ר' יאשיהו ועוד. וכן אמר רב יהודה אמר שמואל, שמתפלל ואומר הבדלה על הכוס.

א. דוקא מפלג המנחה ולמעלה מותר, ולא קודם לכן (ריצ"ג; או"ח רצג, ג).

ב. אין לעשות כן על חנם אלא לצורך מצוה ובמקום אונס, שהרי צריך להוסיף מחול על הקודש (עפ"י תוס' ורא"ש ועוד, מהגאונים). ויש מתירים בכל אופן (ריצ"ג. וכן הרמב"ם סתם ולא הזכיר אונס). התוס' ורוב ראשונים נוקטים שאף מבדיל קודם צאת השבת. ויש שכתבו שאינו מבדיל אלא משתחשך (עפ"י רב האי גאון).

ולמעשה כתבו אחרונים שאין לנהוג כן, להתפלל ערבית של מוצאי שבת בשבת, שדבר התמוה לרבים הוא. ובפרט בימינו שנוהגים תמיד כחכמים שמתפללים מנחה עד הערב, בודאי מן הדין אסור להקדים ערבית במוצאי שבת, ורק בערב שבת יש מקלים משום שמצוה להוסיף מחול על הקודש (מובא במשנ"ב רצג סק"ט).

דף כז

מח. א. עד איזו שעה ביום היו מלקטים את המן במדבר?

ב. האם מותר לעבור כנגד המתפללים?

ג. אלו הלכות מובאות בסוגיא בנוגע ליחסי רב ותלמיד?

א. המן היה נלקט עד תחילת שעה רביעית, שאז נמס מחום השמש (וחם השמש ונמס. וזהו שנאמר שם בבקר בבקר – חלקהו לשני בקרים – לחכמים, שעד חצות הוא 'בוקר'. או להקדים שעה אחת – לר' יהודה, שהבוקר הוא עד סוף ארבע שעות).

ב. אסור לעבור כנגד המתפללים, וכמעשה ברב שסיים תפילתו ולא הפסיק את תפילת ר' ירמיה בר אבא שהתפלל מאחוריו, לילך ולישב במקומו, אלא עמד על עמדו. ורבי אמי ורבי אסי שהיו חולפים מכנגד המתפללים – חוץ לד' אמות היו חולפים.

א. דוקא לפנייהם אסור, אבל בצד המתפללים – אין חוששים להעברה בעלמא (תר"י, ריטב"א) ובספר הוזהר אסור (הובא במשנ"ב). צדדים שלפניו – מחלוקת המגן-אברהם והא"ר. וכן אם אינו עובר אלא הולך בתוך ד' אמות ונעמד, אפילו לפניו – מחלוקת אחרונים. ואפשר שיש להקל במקום הדחק (משנ"ב קב, ד).

יש שכתבו עפ"י הוזהר שאין לעבור לפני המתפלל כמלא עיניו. ואולם לצורך מצוה יש להקל בזה, כגון כהן הצריך ליטול ידיו לנשיאת כפים – וכדברי השו"ע שרק בתוך ד"א מלפניו אסור (עפ"י אור לציון ח"ב ז, כא. ע"ש).

ב. יש להקפיד שלא לעבור כנגד המתפלל, גם כאשר משלשל הטלית על פניו, שאינו מרגיש במה שלפניו (עפ"י באור הלכה קב). ויש מי שלימד זכות על מה שהרבה נוהגים היתר בדבר, מפני שעתה רגילים להתפלל בעינים עצומות, שלא כבזמן התלמוד, ולכך אין ההעברה מבטלת הכוונה [ואין נוקטים כטעם שהזכירו בכמה ספרים שהוא משום השכינה השורה מלפני המתפלל, אלא הטעם הוא רק משום ביטול כוונה] (דרשות בית ישי נה הערה יז).

ולעבור מלפניו כשהוא ברשות אחרת אך אין דבר החוצץ ביניהם, כגון שמתפלל כנגד פתח פתוח; במשנה ברורה משמע שאסור, משום ביטול כוונה. ובשו"ת אור לציון (להגר"ב צ שליט"א. ח"ב ז, כב) כתב להתיר. (ונראה לכאורה שאם משלשל המתפלל את טליתו וכדו', מותר אף לדעת המשנ"ב).

ג. אל יתפלל אדם לא (לפני רבו, ולא. גרסת הרי"ף) כנגד רבו ולא אחורי רבו (אם משום יוהרא, או משום שנראה כמשתחוה לרבו (ערש"י ותוס'), או משום שהוא מונעו מלפסוע לאחוריו כשיסיים תפלתו (תר"י). ונראה שחוץ לד' אמותיו – מותר, שרשות אחרת היא. שם; ב"י אור"ח צ וי"ד רמב).
תניא, ר' אליעזר אומר: המתפלל אחורי רבו, והנותן שלום לרבו והמחזיר שלום לרבו (כשאר כל אדם. רש"י. ויש אומרים שאין לתלמיד לשאול בשלום רבו לעולם, מפני המורא, אלא רק משיב לו 'שלום עליך רבי ומורי'. תר"י; וערא"ש ומהרש"א; פוסקים יו"ד רמב, טז; הקדמת פנים מאירות; ברית עולם לספר חסידים צ; נפש חיה

א"ח תרו; אבני נזר יו"ד תעד. וע' רש"י ורמב"ן ויגש מז, ז על שאלת שלום למלך, והחולק על ישיבתו של רבו (כל שקובע לו מדרש ויושב ודורש ומלמד שלא ברשות רבו, ואעפ"י שהוא במדינה אחרת. אבל מותר לחלוק עליו באיזה פסק אם יש לו ראיות שהדין עמו. עפ"י פוסקים), והאומר דבר שלא שמע מפי רבו (ואומרו בשם רבו, או באופן שסבורים שהם דברי רבו. ראשונים) – גורם לשכינה שתסתלק מישראל. מצינו למר עוקבא שכשישב ללמוד לפני רבו שמואל, וכן כשישב בדין עמו, היה מתרחק ממנו ארבע אמות – דרך כבוד וענוה (מו"ק טז:).
ואולם תלמיד-חבר מותר לו להתפלל אחורי רבו-חברו (וכן מצדדיו, אך לא מלפניו. בית יוסף ושאר פוסקים ז, כה), כדרך שנהג ר' ירמיה בר אבא.
בהגדרת 'תלמיד חבר' נכלל כל תלמיד לרב שאין רוב חכמתו הימנו (ע' רמב"ם תלמוד תורה ה, ט; שו"ת הריב"ש רעא).

דף כח

- מט. א. מתי הוא זמן תפלת המוספין?
ב. היו לפניו שתי תפלות, מנחה ומוסף – איזו יתפלל תחילה?
ג. האם מותר לטעום כלום לפני תפילות מוסף ומנחה?
א. לדברי תנא קמא, תפלת המוספין כל היום. ואם אחר תפלתו (לאחר שבע שעות) נקרא 'פושע'. ולדברי רבי יהודה, זמנה עד שבע שעות, ועד בכלל (שאז היה קרבן המוספים קרב. ע' פסחים נח ובתוס' רשב"א שם). הלכה כתנא קמא.
ב. היו לפניו שתי תפלות, מנחה ומוסף; לתנא קמא, מתפלל של מנחה ואחר כך מתפלל של מוסף (תדיר ושאינו תדיר – תדיר קודם). וכן פסק רבי יוחנן הלכה. לר' יהודה, מתפלל של מוסף ואח"כ מנחה, שזו זמנה עובר (בשבע שעות, כאמור) וזו אין זמנה עובר אלא לאחר זמן.
א. כתבו התוס' שיש להזהר ביום הכפורים לסיים תפלת שחרית קודם שש שעות ומחצה, שאם לא כן יוצרכו להתפלל מנחה לפני מוסף. ואולם הר"י אומר שלא דנו בסוגיא להקדים מנחה למוסף אלא כשהוא בא עתה להתפלל את שתיהן, כגון שיש לו לילך לסעודה גדולה ויש לחוש שאחר כך לא יוכל להתפלל, או כגון שהגיע זמן מנחה קטנה (תר"י ועוד), אבל כשיש שהות מרובה לשתי התפלות, והרי אין שתי התפלות עומדות כעת על הפרק כאחד – יתפללו תחילה מוסף ואח"כ מנחה.
יש מי שהורה שאין עושים כן בצבור, להקדים תפלת מנחה למוסף, כדי שלא יטעו (עפ"י שו"ע רפד, ד).
ב. אם אחר תפלת מוסף עד סמוך לסוף שעה שביעית, ואם יתפלל עתה מנחה לא יוכל להתפלל מוסף עד שבע וייקרא 'פושע' – הסתפק הפרי מגדים אולי בכגון זה יש להקדים מוסף (מובא בבאר הלכה שם).
ג. רב הונא אמר: אסור לו לאדם שיטעום כלום קודם שיתפלל תפלת המוספין. כמו כן אמר רבי יהושע בן לוי: כיון שהגיע זמן תפלת המנחה, אסור לו לאדם שיטעום כלום קודם שיתפלל (ואף מפסיקים באמצע האכילה בהגיע זמן תפלת המנחה. תוס'). ואמרו שאין הלכה לא כרב הונא ולא כריב"ל, ומותר לטעום לפניהם.